वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (६)

३०.०८.२०११

पुनरावर्तनम्

- मकारान्तः पुंलिङ्गः 'इदम्' शब्दः ।
- सौ परे 'इदमो मः' इति मस्य मः, 'इदोऽय् पुंसि' इति इदः अयादेशः । अयम् ।
- अन्यासु विभक्तिषु 'त्यदादीनामः','दश्च' इति दस्य मः । इमौ, इमे । इमम्, इमौ, इमान् ।
- तृतीयादिषु अजादिषु 'अनाप्यकः' इति इदः अनादेशः । अनेन, अनयोः ।
- तृतीयादिषु हलादिषु 'हलि लोपः' इति इदः लोपः । आभ्याम्, एभिः, अस्मै, इत्यादि ।

पुनरावर्तनम्

- साकच्कस्य इदम्-शब्दस्य तु ‘अनाऽप्यकः’, ‘हलि लोपः’ इत्येतयोः प्रवृत्तिः न । सर्वत्र त्यदाद्यत्वम्, ‘दश्च’ इति दस्य मः ।
- इदम्-शब्दस्य अन्वादेशे द्वितीया-टा-ओस्सु एनादेशः । एनम्, एनौ, एनान् । एनेन । एनयोः ।
- अन्यत्र तृतीयादिषु हलादिषु अन्वादेशे अशादेशे कृतेऽपि रूपे भेदः न ।
- साकच्कस्य इदम्-शब्दस्य अन्वादेशे द्वितीया-टा-ओस्सु एनादेशः । एनम्, एनौ, एनान् । एनेन । एनयोः ।
- साकच्कस्य तृतीयादिषु हलादिषु अन्वादेशे अशादेशे कृते आभ्याम्, एभिः, अस्मै इत्यादि इदम्-शब्दवद् रूपाणि ।

पुनरावर्तनम्

- नकारान्तः पुंलिङ्गः ‘राजन्’ शब्दः ।
- सौ उपधादीर्घः, सुलोपः, नलोपः । राजा ।
- सम्बुद्धौ सुलोपः, ‘न ङिसम्बुद्ध्योः’ इति निषेधात् नलोपो न । हे राजन् ।

ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा)

- ङौ विषये उत्तरपदे परे ‘न ङिसम्बुद्ध्योः’ इत्यस्य निषेधो वाच्यः इत्यर्थः ।
- चर्मणि तिला यस्य सः चर्मतिलः ।
- चर्मन् ङि तिल सु
- चर्मन् तिल   (‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति प्रत्ययस्य लुक्)
- प्रत्ययलक्षणेन ङिप्रत्ययम् आश्रित्य ‘न ङिसम्बुद्ध्योः’ इति नलोपस्य निषेधे प्राप्ते, अनेन वार्तिकेन तस्य प्रतिषेधात् नलोपो भवति ।
- ब्रह्मणि निष्ठः ब्रह्मनिष्ठः ।

- राजन्   औ
- राजानौ   (‘सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ’ – ६.४.४ – इति उपधादीर्घः)

- राजानः ।
- राजानम्, राजानौ

- राजन्   (शस्) अस्
- राजन्   अस्   (‘यचि भम्’ – १.४.१८ – इति भसंज्ञा)
- राज् न्   अस्   (‘अल्लोपोऽनः’ – ६.४.१३४ – इति अल्लोपः)
- राज् ञ्   अस्   (‘स्तोः श्चुना श्चुः’ – ८.४.४० – इति श्चुत्वम्)
- ‘अल्लोपोऽनः’, श्चुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । [‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इति परिभाषा]
- नापि बहिरङ्गतया असिद्धः, यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्य ऐद्धतया अन्तरङ्गाभावे परिभाषायाः अप्रवृत्तेः ।

- ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ (प) ।
- अत्र ‘अल्लोपोऽनः’ इति अल्लोपः शस्-प्रत्ययं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तः, बहिरङ्गः । श्चुत्वं तु केवलं जकार-नकारौ अपेक्षते इति अन्तरङ्गम् ।
- अनया परिभाषया अन्तरङ्गे श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गः अल्लोपः असिद्धः । तथा सति श्चुत्वं न स्यात् ।
- तदोच्यते, ‘यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्’ । यस्मिन् देशे संज्ञानां परिभाषाणां च उपदेशः, तत्रैव विधिसूत्राणां सन्निधानम् ।
- ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इति परिभाषा षष्ठाध्यायस्य ‘वाह ऊठ्’ (६.४.१३२) इति सूत्रे पठिता । अतः तां परिभाषां प्रति ‘स्तोः श्चुना श्चुः’ (८.४.४०) इति सूत्रम् असिद्धम् ।

- अन्तरङ्गत्वेन चिकीर्षितस्य सूत्रस्य असिद्धत्वे अन्तरङ्ग-बहिरङ्गनिर्णयः न स्यात् । अतः अन्तरङ्गपरिभाषया अपि अल्लोपस्य श्चुत्वं प्रति असिद्धत्वं न ।

- जञोर्ज्ञः, राज्ञः ।
- राज् ञ् अस्
- राज्ञ र् ('ससजुषो रुः' – ८.३.६६)
- राज्ञः ('खरवसानयोर्विसर्जनीयः' – ८.३.१५)

- राजन् (टा) आ
- राज् न् आ   (‘अल्लोपोऽनः’ – ६.४.१३४ – इति अल्लोपः)
- राज् ञ् आ   (‘स्तोः श्चुना श्चुः’ – ८.४.४०)
- राज्ञा

- राजन्   भ्याम्
- राजन्   भ्याम्   (‘स्वादिष्वसर्वनामस्थाने’ – १.४.१७ – इति पदसंज्ञा)
- राज   भ्याम् (‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ – ८.२.७ – इति नलोपः)
  - ‘सुपि च’ इति दीर्घे प्राप्ते,

३५३. नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति (८.२.२)

- पदत्रयम् । नलोपः, सुप्-स्वर-संज्ञा-तुग्विधिषु, कृति ।
- 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८.२.१) इत्यतः 'असिद्धम्' इति अनुवर्तते ।
- सुब्विधौ, स्वरविधौ, संज्ञाविधौ, कृति तुग्विधौ च नलोपः असिद्धः ।
- नान्यत्र, 'राजाश्वः' इत्यादौ ।
- 'राज्ञः अश्वः' इति षष्ठीतत्पुरुषे,
- राजन् ङस् अश्व सु
- राजन्   अश्व ('सुपो धातुप्रातिपदिकयोः')
- राज अश्व   ('नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' – ८.२.७)
- अत्र नलोपस्य असिद्धत्वे सवर्णदीर्घः न स्यात् ।

- इत्यसिद्धत्वाद् आत्वम् एत्वम् ऐस्त्वम् च न ।
- ‘राज भ्याम्’ इत्यत्र प्राप्तः ‘सुपि च’ इति दीर्घः सुब्विधिः । अतः अत्र नलोपस्य असिद्धत्वात् दीर्घो न ।
- एवमेव भिसि नलोपे कृते ‘अतो भिस ऐस्’ इति ऐस्त्वं न भवति । भ्यसि सुपि च ‘बहुवचने झल्येत्’ इति एत्वं न भवति ।

- राजभ्याम्, राजभिः ।
- राज्ञे, राजभ्याम्, राजभ्यः ।
- राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञाम् ।

- राज्ञि/राजनि ।
- ‘विभाषा ङिश्योः’ (६.४.१३६) इति वा अल्लोपः ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः राजन्-शब्दः

असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे उपधादीर्घः ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
[illegible]	राजा	राजानौ	राजानः
स[illegible]	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः
द्वितीयाविभक्तिः	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
[illegible]	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
[illegible]	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
[illegible]	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
[illegible]	राज्ञः	[illegible]	[illegible]
सप्तमीविभक्तिः	राज्ञि/राजनि	[illegible]	[illegible]

सम्बुद्धौ 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधान्न नलोपः

शस्प्रभृतिषु अजादिषु 'अल्लोपोऽनः' । ङौ तु विकल्पेन ।

शस्प्रभृतिषु हलादिषु 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' ।